

บทปริทัศน์หนังสือ

“เมื่อใดจึงเป็นชาติ?”

จุนพงศ์ ลือขจรชัย*

* อาจารย์ประจำ, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

รัฐศาสตร์สาร ปีที่ 45 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2567): หน้า 241-255

หนังสือ “เมื่อใดจึงเป็นชาติ?” เป็นหนังสือรวมข้อถกเถียงที่สำคัญของคำถามที่ว่า “เมื่อใดจึงเป็นชาติ?” (When is a nation?) ในโลกตะวันตก โดยสำนักพิมพ์ illumination editions ได้รวมรวบบทความสำคัญและแปลออกมาในรูปแบบภาษาไทยได้อย่างครบถ้วน หนังสือเล่มนี้จึงเป็นทั้งหนังสือรวมบทความที่แยกจากกัน และเป็นทั้งหนังสือที่ตอบสนองทสนทนายาระหว่างบทความได้อย่างลื่นไหล

ในบทนำ ธเนศ วงศ์ยานนาวา ได้เขียนบทความขนาดยาวเรื่อง “เมื่อตาบอดคลำ “Nation” ตะวันตก”¹ เพื่อร้อยรัดหนังสือทั้งเล่มผ่านการเชื่อมโยงบริบทและเส้นทางทางความคิดในข้อถกเถียงว่าเมื่อใดจึงเป็นชาติ สำหรับผู้เขียนแล้วบทความนี้เองเป็นทั้งบทเปิดที่ตระการตา และควรเป็นบทปิดที่ก่อดำถามของหนังสือไว้ได้อย่างอยู่หมัด (จึงแนะนำให้ทั้งอ่านก่อนเพื่อให้เห็นภาพรวม [ซึ่งอาจยังไม่เข้าใจ] และควรอ่านอีกครั้งเมื่ออ่านบทความทั้งเล่มจบให้เป็นบท “ฟิnale” [Finale] เพื่อปิดการแสดงของหนังสือเล่มนี้)

ในบทต่อมา พิพัฒน์ พสุธารชาติ ได้หยิบยกบทความเรื่อง “การทำแผนที่ทางสนาม: ทฤษฎีชาตินิยมและแนวทางการศึกษาแบบชาติพันธุ์เชิงสัญลักษณ์” ของแดเนียล คอนเวอร์ซี (Daniele Conversi)² มาแปลเพื่อเป็นดังคู่มือ (guideline) ในการทำความเข้าใจต่อปัญหาเรื่อง “เมื่อใดจึงเป็นชาติ” และช่วยเสริมความเข้าใจในการศึกษาแบบชาติพันธุ์เชิงสัญลักษณ์ (ethnosymbolic) ของ แอนโทนี ดี. สมิธ (Anthony D. Smith) ที่เป็นบทความที่สำคัญอีกบทความหนึ่งในหนังสือเล่มนี้ (ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปในบทปริทัศน์นี้)

บทปริทัศน์นี้ต้องการสรุปหนังสือ “เมื่อใดจึงเป็นชาติ?” เพื่อเรียบเรียงข้อถกเถียงที่ลึกซึ้งและชวนสับสนในหนังสือให้เรียบง่ายและเชื่อมโยงกัน สำหรับผู้ที่ต้องการจะทำความเข้าใจปัญหาข้างต้นก่อนที่จะกระโจนลงไปสู่ห้วงสมุทรทางปัญญาที่น่าตื่นตะลึงแต่ยากที่จะไถ่ถอนตัวดังเสียงของ “ไซเรน” (Siren) ที่คอยจะล่อลวงนักเดินทางทั้งหลาย (และหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะช่วยให้ผู้กล้าทั้งหลายไม่หวนดลัดต่อการใช้ทฤษฎีในการทำงานของตน)

¹ ธเนศ วงศ์ยานนาวา, “เมื่อตาบอดคลำ “Nation” ตะวันตก,” ใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ (บรรณาธิการ), เมื่อใดจึงเป็นชาติ (กรุงเทพฯ: Illumination Edition, 2562), บทนำ.

² แดเนียล คอนเวอร์ซี, “การทำแผนที่ทางสนาม: ทฤษฎีชาตินิยมและแนวทางการศึกษาแบบชาติพันธุ์เชิงสัญลักษณ์,” แปลโดย พิพัฒน์ พสุธารชาติ ใน เรื่องเดียวกัน, บทที่ 1.

สำหรับคำถามว่า “เมื่อใดจึงเป็นชาติ?” นั้นเกิดจากการที่ข้อถกเถียงว่า “ชาติคืออะไร?” กลายเป็นข้อถกเถียงที่ไม่อาจหาทางออก (controversy) วอล์กเกอร์ คอนเนอร์ จึงเสนอให้ลองตั้งคำถามใหม่ว่า “เมื่อใดจึงเป็นชาติ” หรือ “ณ จุดใดของพัฒนาการที่ ‘ชาติ’ ได้ถือเกิดขึ้น”³ (ซึ่งต่อมาก็กลายเป็นคำถามที่ยังไม่มีทางออกเช่นกัน) โดยคอนเนอร์ได้ยกงานชิ้นสำคัญของ ยูจีน เวเบอร์ (Eugene Weber) เรื่อง “Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914” (จากชาวนาสู่การเป็นชาวฝรั่งเศส : การทำชนบทฝรั่งเศสให้ทันสมัย ค.ศ.1870-1914) ที่ได้เสนอว่า ผู้คนส่วนใหญ่ในชนบทและเมืองเล็ก ๆ ของฝรั่งเศส นั้นไม่เคยรับรู้ว่าเป็นสมาชิกของชาติฝรั่งเศสจนกระทั่งช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 เนื่องจากหมู่บ้านเหล่านั้นอยู่อย่างโดดเดี่ยวและแยกออกจากรัฐทั้งในแง่กายภาพ การเมือง และวัฒนธรรม⁴

ข้อค้นพบนี้สร้างความมั่นใจให้แก่โลกวิชาการอย่างมาก เพราะฝรั่งเศสเองถูกมองเป็นต้นแบบของการสร้าง “ชาติ” โดยมีการศึกษาและข้อสรุปมากมายถึงการก่อกำเนิดขึ้นของ “ชาติฝรั่งเศส” ที่มีมาตั้งแต่ยุคกลาง เช่น มาร์ก บล็อก (Marc Bloch) ที่เห็นว่าฝรั่งเศสและเยอรมันนั้นให้ความสำคัญต่อสำนึกความเป็นชาติอย่างจริงจังตั้งแต่ช่วงศตวรรษที่ 1100 แล้ว⁵ โยฮัน ฮุยซิงกา (Johann Huizinga) ก็มองว่าชาตินิยมของฝรั่งเศสและอังกฤษนั้นเป็นดัง “ดอกไม้ที่ผลิบาน” มาก่อนศตวรรษที่ 14 แล้ว⁶ ส่วนซิดนีย์ เฮอร์เบิร์ต (Sydney Herbert) ก็ระบุว่าสงครามร้อยปี (ค.ศ.1337-1453) ระหว่างฝรั่งเศสกับอังกฤษนั้น คือ “สงครามระหว่างชาติ” (a national war) ของสองชาติ หรืออย่างน้อยก็สามารถอ้างได้ถึง

³ วอล์กเกอร์ คอนเนอร์, “เมื่อใดจึงเป็นชาติ?”, แปลโดย เก่งกิจ กิติเรียงลาภ ใน เฟ็งอ้าง, 121.

⁴ เฟ็งอ้าง, 122.

⁵ Marc Bloch, 1964 *Feudal Society*, translated by L. A. Manyon, Chicago: University of Chicago Press Carr, Edward Hallett 1967 *Nationalism and After*, (London: Macmillan, 1964), 436.

⁶ Johann Huizinga, *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance*, New York: Free Press, as republished in Leon Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972), 21.

ความเป็นชาติที่แท้⁷ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่าในช่วง ค.ศ. 1840-1915 ที่มีการอพยพครั้งใหญ่จากยุโรปสู่สหรัฐอเมริกา ผู้อพยพส่วนใหญ่ที่มาจากพื้นที่ชนบทกลับไม่มีความรู้ต่อการเป็นสมาชิกของชาติในแบบปัญญาชนและพวกที่อยู่ในเมือง โดยพวกเขามองว่าตัวเองมีอัตลักษณ์อื่น ๆ หรือหลายอัตลักษณ์มากกว่าหนึ่งในเวลาเดียวกัน⁸

ข้อเท็จจริงนี้ทำให้คอนเนอร์กลับมาตั้งคำถามใหม่ว่า หากชาตินิยมเป็นปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับมวลชนจำนวนมากซึ่งไม่ใช่แค่ความคิดความเชื่อของชนชั้นนำแล้ว ชาติต่าง ๆ ในยุโรปที่มีอยู่ในปัจจุบันก็เป็นสิ่งที่เพิ่งจะถือกำเนิดขึ้นมาไม่นานนี้ และมีความล่าช้ากว่าความเชื่อของคนทั่วไปมาก⁹ กล่าวคือ

“...การเอาความคิดของชนชั้นนำไปอ้างว่าเป็น
ความคิดของผู้คนโดยทั่วไปเพื่อยืนยันถึงการมีอยู่ของ
สำนึกของความเป็นชาตินั้นสมควรจะต้องถูกตั้งคำถาม
น่าสงสัยว่าจนกระทั่งปัจจุบัน พวกชนชั้นนำที่มีความคิด
แบบชาตินิยมจะเคยนับบ้างหรือไม่ว่ามวลชนเหล่านั้น
เป็นส่วนหนึ่งของชาติ...”¹⁰

คอนเนอร์จึงได้เสนอให้เราถามคำถามใหม่ต่อชาติว่า “เมื่อใด” (When) โดยเขาได้เสนอเงื่อนไขและข้อจำกัดที่จะใช้สำหรับการกำหนดช่วงเวลาของการเกิดขึ้นของชาติ 4 ประการ ได้แก่ 1. สำนึกของความเป็นชาติเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมวลชน ไม่ใช่ปรากฏการณ์ของชนชั้นนำ กล่าวคือ ต้องพิจารณามวลชนในแง่ที่ยึดมั่นหรือรับอัตลักษณ์แบบกลุ่ม (ชาติ) มาใช้ 2. การก่อตัวของชาติเป็นกระบวนการ (process) ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน ซึ่งเราควรพิจารณาว่า ณ จุดใดของกระบวนการที่ผู้คนจำนวนมากพอได้ยอมรับอัตลักษณ์ของชาติจนทำให้ชาตินิยมมีพลังมากพอที่จะระดมมวลชน (ซึ่งยังไม่มีเกณฑ์ที่แน่นอน) 3. กระบวนการ

⁷ Sydney Herbert, *Nationality and Its Problems*, (New York: Dutton, 1919), 66-67.

⁸ วอล์เกอร์ คอนเนอร์, *เมื่อใดจึงเป็นชาติ?*, อ้างแล้ว, 125.

⁹ เพิ่งอ้าง., 130.

¹⁰ เพิ่งอ้าง., 137.

ก่อตัวของชาติไม่ใช่กระบวนการที่ใครจะสามารถกำหนดให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง แต่สามารถหยุดลงเมื่อใดก็ได้ และ 4. การสถาปนาความเป็นชาติที่เชื่อมโยงประชาชนด้วยการมีบรรพบุรุษเดียวกันอันเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของความเป็นชาติ และสัมพันธ์อยู่กับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยชาติพันธุ์วรรณาของประชาชนมักถูกละเลยไปจากการศึกษาการก่อตัวของชาติ¹¹

คอนเนอร์ได้ทิ้งท้ายไว้ว่า ด้วยการตั้งคำถามเช่นนี้ ทำให้เห็นว่าแม้แต่ในยุโรปก็เพิ่งตระหนักถึงความเป็นชาติไม่นานมานี้เท่านั้น (ศตวรรษที่ 20) ไม่ใช่ช่วงเวลาอันห่างไกลหลายศตวรรษดังที่นักวิชาการมักอ้างขึ้น สิ่งนี้ทำให้ระยะห่างในแง่เวลาระหว่างการเกิดชาติในยุโรปกับประเทศโลกที่สามที่มีมากถูกอ้างเกินจริงว่าชาติในโลกที่สาม (ดังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้) เกิดช้ากว่ายุโรปเป็นศตวรรษนั้นเป็นเรื่องที่ไม่จริง¹²

ข้อเสนอของคอนเนอร์ได้ถูกโต้แย้งโดย แอนโทนี ดี. สมิท (Anthony D. Smith) ในบทความ “เมื่อใดที่ชาติหนึ่งถือกำเนิดขึ้น” (When is a Nation?) ว่า นักวิชาการที่ตั้งคำถามว่าชาติในลักษณะที่เป็นในปัจจุบัน (ตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา หรือชาติในลักษณะของการเป็นรัฐชาติ) นั้น เป็นการถามหาชาติที่มีลักษณะเฉพาะ (The nation) ซึ่งคำตอบย่อมเป็นยุคสมัยใหม่แน่นอนอย่างน้อย (ตั้งแต่การปฏิวัติฝรั่งเศส ค.ศ.1789 และการปฏิวัติอเมริกา ค.ศ.1776) เพราะชาติในลักษณะเฉพาะนี้เป็นผลผลิตหรือประดิษฐ์กรรมที่สร้างขึ้นจากความเป็นสมัยใหม่ (modernity)¹³

สมิทมองว่าหากใช้ความรู้สึกมีส่วนร่วมของมวลชนเป็นเกณฑ์ในการชี้ขาดหรือเป็นเกณฑ์การกำหนดในทัศนคติในเรื่องชาติดังที่พวกสมัยใหม่นิยมใช้กันแล้ว “การสืบค้นไปสู่จุดเริ่มต้นทางประวัติศาสตร์ของความเป็นชาติย่อมเป็นอันต้องล้มเลิกกันไป” และยืนยันว่า “ช่วงเวลามหัศจรรย์ที่ชาติถูกเนรมิตขึ้นมาได้อย่างปุบปับนั้นไม่เคยมีอยู่จริง”¹⁴ ทั้งนี้ เพราะพวกสมัยใหม่นิยมมักมองว่าชาติต้องเป็น 1. เป็นหน่วยที่มีอาณาบริเวณที่มีเส้นเขตแดนชัดเจน

¹¹ เพิ่งอ้าง., 121-122.

¹² เพิ่งอ้าง., 142-143.

¹³ แอนโทนี ดี. สมิท, ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติ*, อ้างแล้ว, 151-152.

¹⁴ เพิ่งอ้าง., 211.

โดยประชาชนต้องผูกพันกับแผ่นดินเกิดอย่างใกล้ชิด 2. เป็นชุมชนทางการเมือง และกฎหมายซึ่งใช้ประมวลกฎหมายชุดเดียวกัน 3. มองว่าชาติต่าง ๆ ต้องมี ลักษณะทางประวัติศาสตร์และชะตากรรมของตนแยกออกจากชาติอื่น ๆ บนโลก 4. ต้องมีความเป็นนานาชาติ (international) ซึ่งระบบถือว่ากำเนิดขึ้นครั้งแรก หลังจากสัญญาสันติภาพเวสต์ฟาเลีย ค.ศ.1648 และ 5. ชาติต้องเป็นชุมชน ของมวลชน ที่ประชากรส่วนใหญ่จำนวนมากถูกผนวกเข้ามาและตระหนักรู้ว่า ตนเป็นส่วนหนึ่งของชาติ¹⁵

สมิทธิวิจารณ์ปัญหาของพวกสมัยใหม่นิยมว่าเกิดจาก 1. การตีกรอบ มโนทัศน์ของชาติโดยยึดชาติพันธุ์นิยม (Ethnocentrism) หรือชาติเชิงชาติพันธุ์ (ethnic nations) ที่ต้องการองค์ประกอบทางดินแดนหรือเขตแดน และการ ตระหนักรู้ของสมาชิกในชุมชนที่ชัดเจนประมาณหนึ่ง¹⁶ 2. การตั้งคำถามว่าชาติ ๆ หนึ่งที่มีลักษณะทั่วไปถือกำเนิดขึ้นเมื่อใด (when does a nation come into existence?) จำเป็นหรือไม่ที่ชาติจะต้องมีคุณลักษณะทุกประการของชาติแบบ สมัยใหม่ เช่น การมีส่วนร่วมของมวลชน หากความจริงทางกายภาพของชาติ ดังเขตแดนปรากฏขึ้นแล้ว แต่มวลชนยังไม่ถูกบูรณาการเข้ามาทั้งประเทศเราจะ สามารถบอกได้หรือไม่ว่าชาติได้เกิดขึ้นแล้วเพียงแต่ยังไม่เป็นชาติของมวลชน (mass nation)¹⁷ และ 3. เป็นไปได้หรือไม่ที่จะมีชาติก่อนชาตินิยม ในหลายกรณี ชาติอาจจะดำรงอยู่ในความคิดและจิตใจของสมาชิกชุมชนอย่างชัดเจน แต่ “ชาตินิยม” อาจจะไม่ได้อยู่เลย ชาติมากมายอาจจะเกิดขึ้นและดับลง และอาจเกิด ขึ้นใหม่แบบเวียนซ้ำ (recurrent perennialism) ซึ่งการมองแบบพวกสมัยใหม่นิยม ที่เห็นว่าจำเป็นต้องมีชาตินิยมก่อนจึงจะมีชาตินั้น เป็นรูปแบบมวมองที่เป็น ลักษณะเฉพาะของยุโรปตะวันตกเท่านั้น การมองเช่นนี้ย่อมไม่อาจพบชาติ ในส่วนอื่น ๆ ของโลกก่อนสมัยใหม่ได้เลย¹⁸

¹⁵ เฟิ่งอ้าง.,154-156.

¹⁶ เฟิ่งอ้าง.,157-161.

¹⁷ เฟิ่งอ้าง.,161-167.

¹⁸ เฟิ่งอ้าง., 167-173.

สมิทจึงเสนอให้มองหาชาติที่มีลักษณะทั่วไป (a nation) ซึ่งปริณิชนของความเป็นชาติอาจเกิดขึ้นในรูปแบบต่าง ๆ ที่ทั้งเวลาและสถานที่แตกต่างกัน ซึ่งทำให้สามารถสืบย้อนกลับไปยังจุดเริ่มต้นที่แตกต่างกัน และผ่านกระบวนการก่อรูปของชาติไม่เหมือนกัน¹⁹ เขาจึงเสนอ “การศึกษาชาติแนวชาติพันธุ์เชิงสัญลักษณ์ (ethno-symbolic approach)” อันเป็นกรอบการมองชาติในแนวทางที่ต่างจากพวกสมัยใหม่นิยมโดยได้กำหนดคุณลักษณะ 5 ประการ อันเป็นเกณฑ์ขั้นต่ำสำหรับวิเคราะห์การก่อรูปทางสังคมต่าง ๆ ว่าเข้าเกณฑ์การเป็นชาติในความหมายแบบทั่วไปหรือไม่²⁰

1. ชื่อเรียกและนิยาม สำหรับกลุ่มชาตินิยม องค์ประกอบที่สำคัญต่อการก่อรูปความเป็นชาติ คือกระบวนการนิยามตนเอง (self-identification) ผ่านการมีชื่อเฉพาะของกลุ่ม ซึ่งหากไม่มีการนิยามตนเองแล้วพวกเขาอาจเป็นเพียง “หมวดหมู่ทางชาติพันธุ์ (ethnic category)” ที่ประชากรถูกจัดอยู่ในหมวดหมู่เดียวกันโดยคนนอก แต่พวกเขากลับไม่มีสำนึกของความเป็นพวกเดียวกัน ชุมชนทางชาติพันธุ์ (ethnies) จะแสดงความรู้สึกเกี่ยวกับชาติพันธุ์ร่วมกันออกมาอย่างแรงกล้าผ่านจารีตประเพณีร่วม ความทรงจำร่วม และสัญลักษณ์ร่วม ซึ่งรวมถึงชื่อเฉพาะของชุมชนด้วย²¹

2. ตำนานและความทรงจำ ความโดดเด่นของชาติมาจากมรดกทางวัฒนธรรมอันเป็นแหล่งรวบรวม ปกรณัมปรัมปรา ความทรงจำ และจารีตประเพณีอันเป็นเอกลักษณ์ สำหรับชุมชนทางชาติพันธุ์ องค์ประกอบสำคัญในมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชน คือ ตำนานการกำเนิดของชาติพันธุ์และการสืบเชื้อสายด้วยเหตุนี้ ลำดับเครือญาติและความเกี่ยวโยงกันในมิติต่าง ๆ จึงเป็นเรื่องสำคัญสำหรับชุมชนทางชาติพันธุ์ ความเกี่ยวพันนี้ไม่ใช่ความเกี่ยวข้องของทางชีวภาพ แต่เป็นเครือญาติที่รู้สึกได้ต่างหากที่สำคัญต่อสำนึกของความเป็นชาติพันธุ์ร่วมกัน²²

¹⁹ เฟิ่งอ๋าง., 152.

²⁰ เฟิ่งอ๋าง., 179-180.

²¹ เฟิ่งอ๋าง., 181.

²² แอนโทนี ดี. สมิท, “เมื่อใดที่ชาติหนึ่งถือกำเนิดขึ้น,” ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติ*, อังแล้ว, 184.

3. วัฒนธรรมสาธารณะของส่วนรวม กล่าวคือ ประชากรในกลุ่มเฉพาะ นอกจากจะต้องใช้ภาษา ศาสนา และจารีตประเพณีร่วมกันแล้ว ภาษาและศาสนาดังกล่าวจะต้องเป็นสาธารณะสมบัติของทุกคนร่วมกัน และกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเฉพาะที่ได้รับการรับรู้และใช้กันอย่างเป็นทางการ²³

4. กฎหมายจารีตและธรรมเนียมประเพณี การปกครองด้วยจารีตและประเพณีของกลุ่มชาติพันธุ์จำนวนมาก จะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ ให้สอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมือง กล่าวคือจารีตประเพณีจะค่อย ๆ กลายเป็นแบบแผน (norm) ของสังคม สิ่งนี้จะทำให้ชุมชนที่อยู่กันหลวม ๆ พัฒนาไปสู่ชุมชนที่เกาะเกี่ยวกันมากขึ้น แบบแผนนี้จะกลายเป็นกฎหมายที่ใช้กันในกลุ่มขนาดใหญ่ และทำให้สมาชิกในชุมชนรู้สึกสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ผ่านกฎหมายสาธารณะที่มีร่วมกัน²⁴

5. ดินแดนแห่งประวัติศาสตร์หรือแผ่นดินเกิด ชาติถือเป็นรูปแบบของชุมชนทางพื้นที่ (spatial communities) ที่มีความพิเศษ โดยสามารถย้อนรอยกลับไปหาจุดกำเนิดหรือ “ราก” ของตนเองซึ่งอยู่ในภูมิทัศน์ของบรรพบุรุษที่เฉพาะเจาะจงได้ ชาติจึงเป็นชุมชนที่ครอบครองแผ่นดินเกิดของตนเองและเป็นส่วนหนึ่งของภูมิทัศน์ของบรรพบุรุษ แม้ในความเป็นจริงในดินแดนหนึ่ง ๆ จะเต็มไปด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์แต่อุดมการณ์ชาตินิยมนั้นทำหน้าที่ถักทอสายสัมพันธ์ระหว่างภูมิทัศน์ และความเป็นชาติเข้าด้วยกัน โดยกระบวนการที่เกื้อหนุนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพดินแดนไปสู่ภูมิทัศน์ทางชาติพันธุ์ (ethnoscape) คือ 1. การเปลี่ยนแปลงสภาพชุมชนให้เป็น “ปรากฏการณ์ธรรมชาติ” ที่เกิดจากสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์ และ 2. การเปลี่ยนแปลงสภาพดินแดนให้เป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ซึ่งสภาพแวดล้อม และสภาพภูมิประเทศของชุมชนกลายเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชุมชน กล่าวคือ “เป็นสังเวียนแห่งการชุดรีดวิวชนและเป็นหลักฐานประจักษ์พยานแห่งจุดพลิกผันของประวัติศาสตร์ชุมชน”²⁵

²³ เพิ่งอ้าง., 188-190.

²⁴ เพิ่งอ้าง., 191-192.

²⁵ เพิ่งอ้าง., 193-194.

กระบวนการเชิงสัญลักษณ์เหล่านี้สามารถพบได้ก่อนการเกิดขึ้นของอุดมการณ์ชาตินิยมด้วยซ้ำ แนวคิดที่ว่าบางชุมชนชนถูกกำหนดด้วยสภาพแวดล้อมของแต่ละแห่งนั้นสามารถพบได้จากบทกวี ตำนาน ในอดีตต่าง ๆ มากมาย ซึ่งกระบวนการเหล่านี้ คือ “การตีกรอบความทรงจำด้วยเขตแดน” (territorialisation of memory) ซึ่งเป็นกระบวนการที่ความทรงจำของชุมชนถูกจัดวางลงบนพื้นที่แห่งประวัติศาสตร์และกลายเป็นสิ่งที่นิยามดินแดนแห่งบรรพบุรุษของชาติหรือชุมชนทางชาติพันธุ์ ในกรณีเช่นนี้ เราสามารถย้อนดูความทรงจำที่ถูกตีกรอบด้วยเขตแดนได้เรื่อยมา จนถึงช่วงที่ความทรงจำเหล่านี้ได้รับการประมวลให้เข้ากับอุดมการณ์ชาตินิยมสมัยใหม่²⁶

สมิทสรุปว่า หากเราถามว่า “ชาตินิยมที่มีลักษณะเฉพาะเกิดขึ้นเมื่อใด” (When is the nation?) ย่อมเป็นไปได้เลยที่เราจะหลีกเลี่ยงปัญหาด้านนิยาม และปกป้องตนเองโดยใช้มโนทัศน์ว่าด้วยชาติแบบ “ตะวันตกสมัยใหม่” ซึ่งมีอคติและยึดชาติพันธุ์ของกลุ่มตนเป็นโล่กำบัง ซึ่งเราจำเป็นต้องขยายมโนทัศน์ว่าด้วยชาติให้กว้างขึ้นและมีลักษณะทางสังคมวิทยามากกว่า กล่าวคือ การตั้งคำถามใหม่ว่า “เมื่อใดที่ชาติที่มีลักษณะทั่วไปถือกำเนิดขึ้น” (When is a nation?) โดยมีมโนทัศน์เช่นนี้เราจึงจะสามารถสืบหาสาเหตุหรือรากเหง้าของชาติที่ปรากฏมาตั้งแต่ห้วงเวลาในอดีตได้²⁷

ข้อเสนอของทั้งสมิทและคอนเนอร์ได้ถูกจอห์น เบรยี่ (John Breuilly) วิพากษ์ในบทความ “กำหนดเวลากำเนิดของชาติ: ชาติโบราณ มีอายุยาวนานแค่ไหน?” ว่า ชาตินั้นเกิดในสมัยใหม่เท่านั้น ข้อเสนอของพวกนิรันตรนิยม (perennialist) และพวกรากเหง้านิยม (primordialist) นั้นมีลักษณะเป็นการตีขลุมแบบทั่วไป แต่กลับสามารถหาหลักฐานสนับสนุนที่เป็นตัวอย่างได้เพียงไม่กี่กรณีเท่านั้น ซึ่งตัวอย่างเหล่านี้ก็มักขาดบริบทและรายละเอียดที่เพียงพอ²⁸

²⁶ เฟ็งอ้าง., 195.

²⁷ เฟ็งอ้าง., 210.

²⁸ จอห์น เบรยี่, “กำหนดเวลากำเนิดของชาติ: ชาติโบราณ มีอายุยาวนานแค่ไหน?,” ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติ*, อ้างแล้ว, 219.

แม้ว่าสมิทจะเสนอให้เราพิจารณาถึงชาติที่มีลักษณะทั่วไป (a nation) ออกจากชาติที่มีลักษณะเฉพาะ (the nation) เพื่อพิจารณาการเกิดชาติต่าง ๆ เป็นการเฉพาะ เบรยีย่อมองว่าชาติในลักษณะทั่วไปของสมิท เป็นการที่สมิทได้เพิ่มองค์ประกอบเรื่องการ “นิยามตนเอง” (self-defined) และตัดองค์ประกอบของการที่ชาติจะต้องเป็นของ “สมาชิกทุกคน” (all member) ออก ซึ่งเป็นการนิยามชาติให้เปลี่ยนจาก ชาติในฐานะกลุ่ม ไปสู่ชาติในฐานะศัพท์ทางวาทกรรมของชนชั้นนำ กล่าวคือ เป็นชาติของชนชั้นนำและกีดกันประชาชนส่วนใหญ่ออกไป²⁹

เบรยียังได้เสนอการทดลองทางความคิด โดยให้ลองจินตนาการถึงการแข่งขันแบบแพ้คัดออก โดยให้ลองนึกถึงกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาจเป็นผู้เข้าแข่งขันในดินแดนหนึ่ง ๆ ซึ่งได้ต่อสู้และแข่งขันกันมาตลอดช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์โดยผู้ชนะที่เหลือรอดเป็นกลุ่มสุดท้าย และได้ปรากฏกายในยุคสมัยใหม่คือชาติต่าง ๆ ที่เรารู้จักในปัจจุบัน เราจะพบว่า การสืบหารากเหง้าของชาติดังที่สมิทนำเสนอ นั้น เหมือนกับการที่เราคิดว่าชาติใดจะเป็นผู้ชนะ (จากชาติที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน) และทำการมองย้อนกลับไปดูเส้นทางของชาติที่ชนะนี้มา และพิจารณาสิ่งที่คุณเหมือนจะเป็นสาเหตุที่ทำให้ผู้ชนะคนสุดท้ายผ่านเข้ารอบในรอบต่าง ๆ ความต่อเนื่องของกลุ่มชาติพันธุ์ที่กลายเป็นผู้ชนะนี้ “ก็ไม่ได้มีความหมายอะไรไปมากกว่าการเหลือรอดจากกระบวนการแบบสุ่ม ๆ เอา (random)”³⁰ กล่าวคือ เป็นการใช้ผลลัพธ์เป็นตัวตั้งในการหาสาเหตุซึ่งไม่ได้สะท้อนความเป็นจริงหรือตัวแปรจำนวนมากที่ทำให้ชาตินี้หรือชาติอื่น ๆ หายไปในประวัติศาสตร์

การก่อตัวของกลุ่มทางชาติพันธุ์ (ethno-genesis) และความเก่าแก่ของชาตินั้นเป็นเพียงการมอบชื่อเรียกให้แก่คนเหล่านี้โดยอาศัยลักษณะที่มีความเฉพาะ (หรือที่เรียกว่าเครื่องหมาย) ชื่อและเครื่องหมายถูกคัดสรรส่งผ่านจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งบางชื่อก็อยู่รอดเป็นเวลายาวนาน บางชื่อก็หายไปในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ กระบวนการเช่นนี้แทบไม่ต่างอะไรจากการแข่งขันแบบแพ้คัดออก ซึ่งชาติที่เหลือรอดปลอดภัยจากยุคสมัยต่าง ๆ มาได้ ก็มีได้แสดงให้เห็นอะไรนอกจากความบังเอิญ³¹

²⁹ เฟ็งอ้าง., 224.

³⁰ เฟ็งอ้าง., 226-227.

³¹ เฟ็งอ้าง., 229.

เบรียจึงเสนอว่า เมื่อชื่อเป็นอะไรที่อยู่รอดแบบสุมๆ เราก็ควรให้ความสำคัญกับความต่อเนื่องของชื่อน้อยลง แต่ควรดู “วิธีการที่ชื่อถูกนำไปใช้มากกว่า” กล่าวคือ “ชื่อ” ต่างๆ อาจไม่ได้ทำหน้าที่เหมือนกันหรือมีเป้าหมายเดียวกันตลอด ซึ่งเบรียได้ทำการสำรวจประวัติศาสตร์อังกฤษซึ่งมักถูกถือว่าเป็นชาติที่เก่าแก่และมีหลักฐานสนับสนุนการดำรงอยู่ของชาติอยู่มาก (เมื่อเทียบกับชาติอื่น ๆ)

ในกรณีของอังกฤษยุคกลาง มีงานหลายชิ้นได้ระบุจุดเริ่มต้นของ “ความเป็นอังกฤษ” ไว้ที่ งานของ นักบุญบีด (Saint Bede) เรื่อง “ประวัติศาสตร์ทางศาสนาของประชาชนชาวอังกฤษ” (*Ecclesiastical History of the English people*)³² ที่เขียนขึ้น ใน ค.ศ.731 โดยเนื้อหาพูดถึง อัตลักษณ์และภารกิจของชาวอังกฤษที่ต่อสู้กับคนกลุ่มอื่นๆ ในเกาะบริเตน เบรียได้สรุปว่า แม้งานชิ้นนี้จะระบุถึง “ชาวอังกฤษ” (*English people*) อย่างชัดเจน แต่คำว่า “อังกฤษ” ที่นักบุญบีดใช้นั้นไม่ได้มีความหมายสื่อถึง “ชาติพันธุ์” หรือ “ภาษา” แต่อย่างใด โดยคำว่า “อังกฤษ” มีความหมายแสดงถึงความเชื่อในพลังของศาสนาคริสต์ที่เป็นคริสเตียนโรมัน (*Roman Christian*) สำหรับใช้ขับไล่พวกมกายนอกศาสนาออกไป กล่าวคือ คำว่า “อังกฤษ” ในงานของนักบุญบีด สื่อถึงการสร้างอังกฤษขึ้นมาในฐานะ “ชาวคริสต์” เท่านั้น ไม่ใช่ชาติหรือชาติพันธุ์³³

เบรียวิเคราะห์ต่อไปถึง กรณีของ “พระเจ้าอัลเฟรดมหาราช” (*Alfred the Great*) ในช่วงปลายศตวรรษที่ 9 คืออีก 100 กว่าปีต่อมาจากงานของนักบุญบีด ที่ได้อ้าง “ความเป็นอังกฤษ” อย่างชัดเจน ในการพิพาทกับผู้ปกครองชาวแองโกล-แซ็กซอน และเดนิช (*Danish*) ยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังเน้นย้ำว่า ภาษาที่ใช้แปลงานของ สันตะปาปาเกรกอรี และงานของนักบุญบีด ต้องเป็น “ภาษาอังกฤษ” แถมยังเรียกอาณาจักรของพระองค์ว่า “เอนกลาแลนด์” (*Engla land*) ซึ่งถึงจุดนี้ ดูเหมือนจะเกิด “ชาติอังกฤษ” ขึ้นแล้ว เพราะมีทั้งกษัตริย์ที่เรียกตัวเองว่า “อังกฤษ” มีภาษา “อังกฤษ” และมีดินแดนที่ชื่อว่า “อังกฤษ” ยังไม่นับว่าสามารถสืบประวัติของคำว่า “อังกฤษ” ย้อนหลังไปได้กว่า 100 ปี จากงานของนักบุญบีด

³² Bede, *A History of the English Church and People*, (Harmondsworth: Penguin, 1955).

³³ จอห์น เบรีย, “กำหนดเวลากำเนิดของชาติ: ชาติโบราณ มีอายุยาวนานแค่ไหน?”, ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติ*, อ้างแล้ว, 231-233.

ดังนั้นชาติอังกฤษจะเกิดขึ้นแล้ว และคงหาตัวอย่างที่ชัดเจนขนาดนี้ไม่ได้อีกแล้วในช่วงเวลาเดียวกัน³⁴

อย่างไรก็ดี เบรยยีได้โต้แย้งข้อเสนอนี้อีกครั้ง โดยการบอกว่า “เราต้องแยกแยะระหว่างโครงการกับผลลัพธ์” แม้โครงการของพระเจ้าอัลเฟรดจะอังกฤษมาก แต่ก็ยังจำกัดอยู่เพียงชนชั้นนำเท่านั้น โดยประชาชนทั่วไปไม่ได้เกิดความรู้สึกที่มีภาษา ประวัติศาสตร์ หรือวัฒนธรรมร่วมกันแต่อย่างใด อีกทั้งโครงการนี้ก็ล้มเหลวลงอย่างรวดเร็ว เมื่อชาวนอร์มัน (Norman) ได้บุกยึดเกาะอังกฤษ ภายใต้การปกครองของ นอร์มัน คำว่า “อังกฤษ” ได้เปลี่ยนความหมาย โดยถูกใช้เพื่อเรียก “อาณาจักรเขตของชาวอังกฤษ” โดยคำว่า “ชาวอังกฤษ” กลายมาเป็นคำที่มักใช้เพื่อหมายถึง ชนชั้นล่างหรือผู้ถูกปกครอง ในแง่ชนชั้นนำการถูกเรียกว่า “อังกฤษ” จึงน่าอับอายเป็นอย่างมาก เมื่อเวลาผ่านไปสองถึงสามชั่วคน³⁵

เมื่อเขตของอังกฤษเริ่มมั่งคั่งขึ้น สถานะของคำว่า “อังกฤษ” จึงเริ่มมีความหมายที่ดีขึ้นตามในแง่นี้ คำว่า “อังกฤษ” จึงมีความหมายสื่อถึงความอารายะ (civilized) เหนือพวกไอร์ริช และเวลช์ (Welsh) ซึ่งความหมายในช่วงนี้ คำว่า “อังกฤษ” ก็ไม่ได้สื่อถึงชาติพันธุ์แต่อย่างใด

ใน “สงคราม 100 ปี” เป็นอีกหนึ่งช่วงเวลาที่ ถูกใช้กำหนดการเกิดชาติอังกฤษ หรือความเป็นอังกฤษมากที่สุดช่วงหนึ่ง กษัตริย์อังกฤษและฝรั่งเศสหลายพระองค์เชื่อในชาติ และคิดว่าตนกำลังปกป้องชาติอยู่ในสงคราม พวกเขาเรียกร้องให้ชาวอังกฤษหรือฝรั่งเศสปกป้องราชอาณาจักรของตนเอง แต่ในสายตาเบรยยี สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงข้ออ้างในการสร้างความชอบธรรมของราชบัลลังก์เท่านั้น ความสำเร็จทางการทหารและความโคกเค้นเสียใจในการพ่ายแพ้ “ทั้งหมดมุ่งเป้าไปที่ตัวกษัตริย์และชนชั้นนำเท่านั้น” ไม่ได้มีองค์ประกอบทางชาติพันธุ์ที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของส่วนรวม กล่าวคือ อัตลักษณ์ทั้งหมดเป็นเรื่องของชนชั้นนำและราชบัลลังก์ (regnal identity) ไม่ได้เกี่ยวกับประชาชนคนสามัญแต่อย่างใดเลย³⁶

³⁴ เฟ็งอ้าง., 233-239.

³⁵ เฟ็งอ้าง., 239-245.

³⁶ เฟ็งอ้าง., 254-261.

ในยุคปฏิรูปศาสนา อังกฤษได้สถาปนาศาสนาจักรที่อยู่ใต้การควบคุมของกษัตริย์ขึ้น โดยการที่อังกฤษเปลี่ยนไปนับถือนิกายโปรเตสแตนต์ (Protestantism) ทำให้นักวิชาการหลายคนถือว่ามันได้สร้างสำนึกความเป็น “ชาติโปรเตสแตนต์” ของอังกฤษขึ้นแล้ว การก่อรูปของกลุ่มเคร่งศาสนา จนไปถึง การพิมพ์คัมภีร์ไบเบิลและงานทางศาสนาด้วยภาษาท้องถิ่น การผลิตงานของวรรณกรรมอังกฤษอย่างผลงานของ วิลเลียม เชกสเปียร์ (William Shakespeare) ยุคนี้ดูเหมือนกับว่าองค์ประกอบชาติในอังกฤษได้เกิดขึ้นแล้ว มีทั้งการแปลไบเบิลเป็นภาษาถิ่น และการแพร่หลายของวรรณกรรมภาษาอังกฤษ³⁷

เบรยียได้คัดค้านอีกครั้งว่า อันที่จริงนิกายโปรเตสแตนต์ ก็ไม่ได้แค่ “นิกาย” ไม่ใช่ “ชาติ” รวมทั้งสร้างความแตกแยกมากกว่าจะรวมคนอังกฤษเข้าด้วยกัน ส่วนวรรณกรรมของเชกสเปียร์ การเฉลิมฉลองเกี่ยวกับอังกฤษเป็นแค่เรื่องของชนชั้นสูงและกษัตริย์เท่านั้น ประชาชนก็เป็นเพียงตัวตลกที่น่าความเสียดสีมาสู่อังกฤษ กล่าวคือ ชาติในที่นี่ไม่ได้หลอมรวมคนอังกฤษเป็นหนึ่งเดียว ยิ่งไปกว่านั้นคือ ไม่ได้ทำให้ชนชั้นสูงและประชาชนเห็นตัวเองเป็นพวกเดียวกันอย่างที่ “ชาติ” มักอ้างอยู่เสมอ³⁸

เบรยียได้สรุปว่า ตั้งแต่ข้อเสนอการเกิด “ชาติอังกฤษ” ตั้งแต่ศตวรรษที่ 7 จนถึงศตวรรษที่ 17 ไม่มีข้อเสนอใดเลยในสายตาเบรยียที่คำว่า “อังกฤษ” ถูกใช้แสดงความเป็นชาติในระดับมหาชน หรือมวลชน ดังที่ “ชาติ” มักกล่าวขอบอ้าง “ชาติ” ที่เกิดขึ้นเป็นชาติที่ปรากฏอยู่ในอัตลักษณ์ของชนชั้นนำหรืออัตลักษณ์ของราชบัลลังก์เท่านั้น “ขบวนการชาตินิยม” จึงไม่เคยเกิดขึ้นไม่ว่าจะรูปแบบใดก็ตาม ก่อนสมัยใหม่ เขาระบุว่า “ข้าพเจ้าไม่คิดว่าชาตินิยมสมัยใหม่จะพัฒนาขึ้นมาจากกลุ่มชาติพันธุ์แบบนี้หรือจากปมเชิงปกรณัม-สัญลักษณ์ของคนกลุ่มดังกล่าว...” และ “แม้แต่ในกรณีของชาติของอภิลิทธิชน อุดมการณ์ของชาติสมัยให้ส่วนใหญ่แล้วถูกสร้างขึ้นเพื่อต่อต้านชนชั้นนำก่อนยุคสมัยใหม่”³⁹ กล่าวคือ ไม่มีชาติในกรณีใดเลยที่เกิดขึ้นก่อนสมัยใหม่ตามคำกล่าวอ้างของสมิท และคำถามว่าเมื่อใดชาติจึงสำเร็จในจุดที่มวลชนยอมรับอัตลักษณ์ของชาตินั้นไม่ได้สำคัญ เพราะชาติ

³⁷ เพิ่งอ้าง., 262-268.

³⁸ เพิ่งอ้าง., 268-270.

³⁹ เพิ่งอ้าง., 278-280.

ฟังจะก่อเกิดขึ้นในยุคสมัยใหม่เท่านั้น

คอนเนอร์ กลับมาสรุปอีกครั้งในบทความ “รุ่งอรุณแห่งชาติ” ว่าข้อถกเถียงทั้งหมดก็ยังกลับมาสู่ปัญหาเดิมเรื่องนิยามของชาติ ปัญหาสำคัญของนิยามเรื่องชาติ คือ “มันต้องแยกชาติจากการรวมกลุ่มของมนุษย์ในแบบอื่น ๆ”⁴⁰ โดยที่สำคัญที่สุดอุดมการณ์ชาตินิยมจึงต้องเป็นอัตลักษณ์ที่แสดงความจงรักภักดีต่อชาติ ไม่ใช่ความจงรักภักดีต่อรัฐ ซึ่งการจงรักภักดีต่อรัฐถูกเรียกว่า “ความรักในบ้านเมือง” (patriotism) ซึ่งในบริบทของรัฐชาติในปัจจุบัน เราจึงแยกความจงรักภักดี 2 ลักษณะนี้ว่าเป็น 1. ชาตินิยมแบบชาติพันธุ์ (ethnic nationalism) และ ชาตินิยมแบบพลเมือง (civic nationalism) ซึ่งการใช้คำว่าชาตินิยมในทั้งสองกรณีนั้นทำให้เกิดความสับสนในการศึกษาได้⁴¹ ซึ่งเขาเองก็มิได้เห็นว่ คำถามว่า “เมื่อใดจึงเป็นชาติ” นั้น เป็นกุญแจสำคัญ เพราะ “อัตลักษณ์ไม่ได้ดำรงอยู่จากข้อเท็จจริง แต่อยู่ที่การรับรู้ของคน” มันไม่ได้วางอยู่บนเรื่องราวในอดีตหรือประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นจริง แต่มาจากประวัติศาสตร์ตามความรู้สึก (sentience/ felt history) ในทัศนะของคนหมู่มาก ชาตินั้นเป็น “นิรันดร์” หรืออยู่เหนือกาลเวลา แต่ทัศนะดังกล่าวไม่ใช่ข้อเท็จจริง แต่เป็นเรื่องของการรับรู้ (perception) ต่อข้อเท็จจริงที่รองรับทัศนะเช่นนั้นมากกว่า⁴²

⁴⁰ วอล์กเกอร์ คอนเนอร์, “รุ่งอรุณแห่งชาติ,” ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติ*, อ้างแล้ว, 287.

⁴¹ เพิ่งอ้าง, 288

⁴² วอล์กเกอร์ คอนเนอร์, “รุ่งอรุณแห่งชาติ,” ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติ*, อ้างแล้ว, 287. เพิ่งอ้าง, 300-301.

บรรณานุกรม

- Bede, *A History of the English Church and People*, (Harmondsworth: Penguin, 1955).
- Johann Huizinga, *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance*, New York: Free Press, as republished in Leon Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972), 21.
- Marc Bloch, *1964 Feudal Society*, translated by L. A. Manyon, Chicago: University of Chicago Press Carr, Edward Hallett 1967 *Nationalism and After*, (London: Macmillan, 1964), 436.
- Sydney Herbert, *Nationality and Its Problems*, (New York: Dutton, 1919), 66-67.
- แดเนียล คอนเวอซี, “การทำแผนที่ทางสนาม: ทฤษฎีชาตินิยมและแนวทางการศึกษาแบบชาติพันธุ์เชิงสัญลักษณ์,” แปลโดย พิพัฒน์ พสุธารชาติ ใน เรื่องเดียวกัน, บทที่ 1.
- ธเนศ วงศ์ยานนาวา, “เมื่อตาบอดคลำ “Nation” ตะวันตก,” ใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ (บรรณาธิการ), เมื่อใดจึงเป็นชาติ (กรุงเทพฯ: Illumination Edition, 2562), บทนำ.